

Илија Марић*

КСЕНИЈА АТАНАСИЈЕВИЋ О СРПСКИМ ФИЛОСОФИМА

Апстракт

У раду се истражује бављење Ксеније Атанасијевић националном философијом, које је уследило након напуштања Петронијевићевог метафизичког начина мишљења у преткантовском духу и приклањања словенској мисли источне Европе, као и азијском истоку. Показује се да је поменути окрет, изведен двадесетих година XX века, претпоставка за њено истраживање националне философије.

Кључне речи

Ксенија Атанасијевић, национална философија, окрет, словенска мисао, исток, народне умотворине.

Ако је судити по философским почецима Ксеније Атанасијевић, није било очекивано да ће се она бавити проучавањем наше мисаоне традиције. Довољно је рећи да је била ученица и припадник школе Бранислава Петронијевића, који је држао како смо пре њега имали само четири философа - Доситеја Обрадовића, Милана Кујунџића, Љубомира Недића и Божидача Кнежевића.¹ Мали народи, мислио је Петронијевић, имају, углавном, и мале философе, а такви га нису занимали, па њих и није вредело проучавати. Велики философ се, пак, само по својој несрећи може родити у малом народу, и јадао се да је та баш њега снашла. Он сам

није трошио много речи ни на поменуту четворицу српских мислилаца, једино је Божидару Кнежевићу написао једну критичку рецензију, за философски првенац свог Убљанина, и један краћи некролог. Остали његови текстови о српским философима - које иначе није убрајао међу одабране - полемички су прикази њихових радова или су, напросто, полемике.² Једино се опширније бавио философским садржајем спегова нашег великог песника Његоша, кога иначе и није држао за философа. Не чуди стога што Ксенија Атанасијевић, школована код философа са оваквим ставом према традицији властитог народа, није у почетку показивала

* Др Илија Марић, философ, Физички факултет Универзитета у Београду.

¹ Петронијевић, Б. „Бождар Кнежевић“, *Политика* (Београд, 20. фебруар 1905), 1-2. Руђера Бошковића је сматрао Србином, али набрајајући српске философе, очито је имао у виду само оне који су живели и радили

у Србији.

² Сви Петронијевићеви радови о српским философима, изузев о Његошу, сада су сакупљени као додатак књизи Петронијевић, Б. *Предавања из историје философије* (прир. Илија Марић), (Београд, Плато, 2002), 373-468.

интерес за нашу мисаону традицију. Зато је наша најпознатија историчарка философије, која ће у периоду између два светска рата написати најзначајније историјско-философске текстове о нашој философији, у годинама својих почетака једино аутор превода Петронијевићеве књиге објављене у Лондону - *Словени у вишој науци* (1920), једне студије о Петронијевићевој философији, као и приказа књиге младог теолога Јустина Поповића о Достојевском - кад је о домаћој философији реч.³ Поменути текстови одражавају дух Петронијевићевог начина мишљења и легитимишу Атанасијевићеву као његову ученицу.

А о духу Петронијевићевог философирања и његове школе Владимир Вујић је, у чланку „Из најновије философије“, 1922. године, писао да је то званични курс наше философије, јер га негују наш најзнатнији академски философ, творац оригиналног метафизичког система, и његови докторанти Никола Поповић и Ксенија Атанасијевић, који изучавају учитељево учење о простору, као и историјске претходнице тог учења. Нашој најновијој званичној философији Вујић замера да је „уведена из старе немачке философије, преко једног сепаратног личног метафизичког интереса“ и да „не показује интимне везе ни са потребама савременог живота ни са потребама социалне средине“.⁴ Вујић Петронијевића и његову школу оптужује да нису повезани са животом наше средине, нити са главним струјама и духом савремене европске философије. „Ако није само техника апстрактних појмова, само

игра и спорт диалектичких способности, филозофија, нужним начином, даје животу нове директиве и нове снаге, и помаже га у његовом току и његовом стремљењу напред.“ А европска философија, по његовом мишљењу, у исто време настоји на „великом и лаганом потискивању интелектуалистичке философије“, на „борби око основних животних схватања о животу“, на „продирању једне нове, хуманистичке концепције, губи се све више и јаче интерес за суптилне теорије чисте метафизичке диалектике“.⁵

Наредне, 1923. године, поводом изласка књиге *Нови хуманизам* Владимира Вујића и Првоша Сланкаменца, на ову критику је одговорила Ксенија Атанасијевић, бранећи позиције Петронијевићеве интелектуалистичке школе. У чланку „Унижавање философије“, она тврди како су писци *Новог хуманизма* „дали себи слободу да предузму разрушавање интелектуалистичког правца у философији у опште, и, специјално, ’званичног курса’ философије код нас (и ова друга тенденција је, осетно, главни покретач целокупне њихове ’акције’)“.⁶ Да би разорили интелектуалистички правац, мисли Атанасијевићева, аутори се свесно непрецизно и алкаво односе према учењима Бергсона (Bergson) и Вилијама Џемса (William James), како би непринципијелном, отровном и необјективном полемиком разорили наш званични курс философије. Она, у име школе, каже: „Ми, који хоћемо безусловно прецизност и научност од оних који раде на философији, и који не одступамо од мишљења да је философија неприкосновена, и да јој се

³ Реч је о следећим радовима Ксеније Атанасијевић: „Петронијевићеве формалне категорије“, *Мисао*, год. 3, књ. VII, бр. 47 (Београд, 1921), 481-486; VII/48, 569-575; 4/1922, VIII/1, 10-17; „Последња књига о Достојевском. Филозофија и религија Ф. М. Достојевског, од Јустина Ст. Поповића. Сремски Карловци, 1923. г.“, *Мисао*, год. 5, књ. XII, бр. 84 (Београд, 1923), 948-950.

⁴ Вујићев чланак је прештампан у његовој књизи *Спутана и ослобођена мисао* (Београд, Издавачка књижарница Геце Гона, 1931), 93-100. Навод је са стр. 98.

⁵ *Ibid.*, 98-99.

⁶ Атанасијевић, К. „Унижавање философије“, *Мисао*, год. 5, књ. XII, бр. 2 (Београд, 1923), 793.

сме прићи тек пошто су се савладали њени основни појмови, а никако не смушено и *шарлатански*, не сматрамо да овај злонамерни покушај заслужује дугу дискусију⁷. Не упуштајући се у дискусију са ауторима, у првом реду са Вујићем, наша философиња је свесно избегла да расправи два главна приговора која је Вујић изнео против нашег званичног интелектуалистичког правца философирања: његову неживотност и философску анахроност. Ово очито није ствар превида, већ прећутно признање да критика погађа мету. Под притиском спољашњих догађаја - полемике са Николом Поповићем, штићеником челника школе Бранислава Петронијевића - убрзава се њен иманентни развој и мисаоно сазревање, баш у односу на ова два питања, који ће за неколико година довести до њеног философског окрета, што ће значити напуштање Петронијевићеве школе мишљења и приближавање позицији доскорашњег опонента, Владимира Вујића.

Философски окрет

Атанасијевићева је студије започела у Београду, у предратној Србији, а довршила их је и почела професионално да се бави философијом у новорођеној држави Јужних Словена, у Југославији. У поратном времену, након трауматичног искуства Првог светског рата, критички се преиспитивала традиција Запада. Говорило се о кризи Запада и била је веома је читана Шпенглерова (*Spengler*) *Пропаст Запада I-II* (1918-1922), коју ће на српски језик превести Владимир Вујић. На фону те суморне слике судбине западног света, извесном броју наших интелектуалаца се чинило да можда долази време да на сцену

ступи млађи, неистрошени народ, какав је њима изгледао словенски. Било је ту извесног ентузијазма, а он се иначе среће на почецима који обећавају. Срби су платили највећу цену за стварање нове заједнице и унели највећи улог у државу Јужних Словена. Баш због тога, многи национално оријентисани интелектуалци су мање говорили о српској, а више о словенској, прецизније југословенској нацији. Тражиле су се особености југословенске нације у историји, култури, етнопсихологији. Словенство и словенска мисао су постали тема и узданица знатној групи интелектуалаца, међу којима је истакнуту улогу имао Вујић.

Поменимо још неке заговорнике будућности словенске мисли. Милош Ђурић је био уверен да Словене, након продуктивне рецепције европског наслеђа, очекује „словенска ера философије, ера оригиналног и самосталног словенског стваралаштва“⁸. У том смислу је писао: „А како Словени нису оптерећени различним традиционализмима, као Енглези утилитаризмом, Французи картезијанизмом, Немци кантизмом, како нису изгубили интегритет живота и личности, него су сачували органско јединство свих гносеолошких органа они имају данас највише услова да донесу интеграцију духа, да апстрактивност и дискурзивност разума повежу са непосредном инстинктивношћу осећања, са металогичким сазнавањима, и, тако, да допринесу решавању савремене духовне кризе“⁹. У склопу словенске мисли, очекивало се да и наш народ пружи свој прилог, да и ми градимо властиту философију. Тако је исте, 1928. године Душан Стојановић писао „о нашим покушајима философирања“,

⁷ *Ibid.*, 794.

⁸ Ђурић, М. „Из југословенске философије - фрагменти“, *Претеча I*, видовдански број (Београд, 1928), 10-

27. Наведено према: Марић, И. (прир.), *О српској философији* (Београд, Плато, 2003), 179.

⁹ *Ibid.*

истичући исто што и касније Ксенија Атанасијевић, наиме, да су у особено нашој философији највећи били песник Његош и Божидар Кнежевић.¹⁰ Али, најдаље је отишао Владимир Вујић, који у чланку „Словенска мисао“ (1931) каже: „Која то култура, која колективна мисао има да учини крај том бесмисленом живљењу и људи и њихових колектива, култура, да изврши стварно спајање човечанства на земљи, да онемогући усамљена дизања и падања? Словенска мисао тежи тој ’немогућности’. За њеног највећег казивача, Достојевског, у визији будућности, нема више разних човечанстава, нема ни ’словенофила’ ни ’западњака’, има само човек брат, човек христолик.“¹¹

У критичким и полемичким написима о списима Николе Поповића, почев од 1924, у приказима књига Ђурића и Дворниковића, можемо да пратимо удаљавање Атанасијевићеве од Петронијевићевог начина философирања и напуштање учитељеве школе, као и њено окретање оној мисаоној струји која је заговарала словенску мисао.¹² Окрету ће на свој начин допринети и продубљено читање античких философа. Тај окрет ће се довршити и обелоданити 1928. године, у програмском чланку „Наше нове филозофске оријентације“, у коме је изнела своје ново разумевање философије. Она тиме није сасвим окренула леђа ранијем, интелектуалистичком схватању философије, нити је покидала све нити које су је везивале

за њега. Међутим, наша философија је сада мишљења да се треба окренути будућности и новом начину мишљења, а анахроне начине мишљења очито треба препустити историји. Тај нови начин мишљења је требало да буде другачији од дотадашње рационалистичке традиције Запада.

У интелектуалистичкој, или, како она више воли да каже, рационалистичкој традицији, на самом врху се налазе Грци, који остају до сада непревазиђени, ти „класично лудични“ Грци, „најеминентнији рационалисти“. Одмах иза Грка, у оваквом рационалистичком начину философирања, мисли Атанасијевићева, следи модерни европски Запад. Она, наиме, узима као „непобитну чињеницу да су на западу Европе створени производи филозофских мисли који у ранг-листи рационалних вредности долазе одмах после филозофирања старих Грка“ и додаје: „Ти производи доиста представљају достојанствени доказ моћи човековог разума, моћи коју би било неучко и бесмислено стављати у сумњу“.¹³ Али, оно што чини да су на лествици рационалистичког филозофирања модерни испод Грка, јесте извесни схоластицизам и превише поверења у формализам логичких техника. Како вели наша философија, „до пре кратког времена још изгледало је да један филозофски правац има много више вредности и озбиљности кад је окован у панцире силогизама и диалектичких мајсторија, кад је подељен на

¹⁰ Стојановић, Д. „Наши покушаји философирања“, *Претеча* I, светосавски број (Београд, 1928), 60-63.

¹¹ Вујић, В. *Спутана и ослобођена мисао* (Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1931), 177-178.

¹² Реч је о следећим чланцима Ксеније Атанасијевић: „Др Никола Поповић: Три предавања из философије. Београд, изд. књижаре ’Напредак’“, *Српски књижевни гласник* XII/3 (Београд, 1924), 232-234; „Др Владимир Дворниковић: Христ, Буда, Шопенхауер, Загреб, 1925“, *Српски књижевни гласник* XV/ 5 (Београд, 1925), 396-

397; „Милан Вукасовић: Кроз живот. Издавачка књижарница С. Б. Цвијановића, 1925“, *Мисао*, год. 7, књ. XVII, бр. 125 (Београд, 1925), 443-445; „Поводом случаја г. Др. Николе Поповића“, *Мисао*, год. 8, књ. XX, бр. 3-4 (Београд, 1926), 237-254; „Урош Петровић: За сваки дан, Београд, 1926“, *Мисао*, год. 8, књ. XXI, бр.155-156 (Београд, 1926), 235-237; „М. Т. Селесковић: Снови, Велики Бечкерек, 1927“, *Српски књижевни гласник* X/7 (Београд, 1927).

¹³ „Наше нове филозофске оријентације“, *Нови видовици*, I, 2 (Београд, 1928), 149.

делове и подразделе, и кад је заплетен у што замраченију и чудовишнију терминологију¹⁴. И она сама је, само пет година пре овог текста, веровала у тако шта и са тих позиција критиковала књигу Владимира Вујића и Првоша Сланкаменца. А најеминентнији представник таквог начина философирања у нас био је њен учитељ Бранислав Петронијевић.

У међувремену је Атанасијевићева јасније сагледала унутрашња ограничења тог начина мишљења. Она прво упозорава на његову теоријску недовољност: „Међутим, сви ти рационалистички системи, далеко од тога да су дали коренито разрешење онтолошких, космолошких и етичких проблема“¹⁵. Она вели како ти рационалистички системи „значе до душе ингениозна, али увек субјективна гледишта, из којих тек по неки елементи имају дуготрајну одржљивост“¹⁶. Надаље, наша философкиња упозорава на мањкавост тог начина мишљења у ономе до чега јој је понајвише стало, у практичној философији, наглашавајући „неспособност“ „самих рационалних функција“ „да прибаве животну утеху“¹⁷. Ту неспособност и границе су уочили и сами мислиоци на Западу, па су, као одговор на такво стање ствари, створили „нове филозофске правце што, занемарујући у неколико интелект, рачунају с другим душевним снагама човековим“¹⁷. Она при том мисли на нека савремена струјања у философији, каква су тада представљали амерички прагматисти, а у Француској Бергсон, егзистенцијалисти итд.

Од Доситејевог бекства из манастира, наши философи су водеће идеје преузимали од философа са Запада. Тако су се и двадесетих

година XX века неки наши философи - који су сагледали границе дуге рационалистичке традиције европског мишљења - окренули реакцијама на ту традицију, али реакцијама које су опет поникле на Западу. Ти наши философи су посебно били испровоцирани апстрактним и сувим метафизичким теоријама Бранислава Петронијевића. О томе Атанасијевићева каже ово: „И код нас се у последње време, опет као нужна реакција на наша скоро искључива логичка и метафизичка теоретисања, јавља снажна оријентација ка модерним динамичким филозофским тежњама“¹⁸. Она при том свакако мисли на радове Владимира Вујића и Првоша Сланкаменца, који се ослањају на прагматизам и бергсонизам, али има у виду и друге наше мислиоце.

Али су код нас постојали и они - међу које ће убрзо dospети и Вујић - који су ту нову оријентацију тражили на сасвим другој страни, на истоку. Исток о коме је реч био је, пре свега, словенски исток, а онда и азијски (Индија и Кина). И сама Ксенија Атанасијевић у том окретању истоку види прави смер наше философије. Међу онима који су на истоку тражили нову мисао били су, поред осталих, Душан Стојановић (у руској философији) и Павле Јевтић (у индијској философији). Ту ваља убројати и наше познате православне мислиоце, Николаја Велимировића и Јустина Поповића.

Ксенија Атанасијевић сматра да мисао на Истоку није искоришћена и да обећава нове могућности. „Та нова оријентација код нас води, природно, оним доменима што су до сад неискоришћени и готово нетакнути остали: источњачкој мудрости и концепцијама рус-

¹⁴ *Ibid.*, 149.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Ibid.*

ких мислилаца“.¹⁹ А разлог што су до сада та мисаона струјања на Истоку остала неискоришћена, наша философикиња види у особеностима самог тог мишљења: „Источни и словенски народи немају систематску мудрост о свету, него лапидарну, неиздвојену из религијских и емоционалних излива, и недовољно изинтелектуалисану и везану“.²⁰ Нашој философикињи је потребна философија која испуњава једну религијску функцију, какву је традиционална западна философија пружала само у ретким изузецима, наиме, животну утеху. У том погледу, „све зграде раније европске филозофије“, а „поготову, логицистичке игарије савремених немачких праваца“,²¹ не могу да нам помогну. Она вероватно има у виду логички позитивизам Бечког круга, логички емпиризам берлинске школе, затим новокантовство, феноменологију и појаву Мартина Хајдегера (Martin Heidegger), јер на другом месту помиње тежњу да се мисао увије у „што замраченију и чудовишнију терминологију“. С обзиром на прокламовани циљ философије, да пружи животну утеху, нови начин мишљења мора се окренути и другим душевним моћима, јер је сам интелект немоћан да то изведе. Отуда привлачност источних традиција, где је философија увек била у неразлученој спрези са религијом, па и литературом.

Атанасијевићева је била уверена да поједини народи (расе) имају особене душевне, психичке карактеристике, којима више одговара овај или онај начин мишљења. Стога је придавала велики значај етнопсихолошким и антрополошким истраживањима Јована Цвијића, као и

истраживањима карактерологије Југословена Владимира Дворниковића. Била је мишљења да и наш народ мора изнаћи свој тип философирања. Стога је писала како се осећа „све већа потреба да почну да се изграђују темељи једног специфично нашег мудровања о свету које више неће бити продужавање неке од ранијих европских струја или композиција из по неколико од њих“.²² Напротив, „као израз те потребе развија се све већи интерес за схватања код нас још, и на жалост, скоро непозната, схватања што нашим душама и нашој култури стоје зацело далеко ближе [...]“.²³ При том је посебно важно да се оно што је у философији „иживљено“, ма колико било велико иначе, што има само историјску вредност, али својим присуством омета развој садашњости, развој нових идеја које припадају садашњости и будућности, да то буде јасно одвојено од „философских могућности садашњице, особито од наших могућности и од наших стремљења“.²⁴ Само на тај начин „моћи ћемо са разумевањем да уђемо у животворне идеје које ће подићи све човекове стваралачке способности, а за које је наша философија остајала до скоро грешно равнодушна“.²⁵ Она посебно наглашава: „Крајње је време да нам се пробуди мисао за нова далекосежна и дубоко човечна философска гледишта, па ма она и не била ухваћена у академске формуле“.²⁶ У прошлости смо већ имали мислиоце који су мислили на нама особен начин, словенски, и они нам могу послужити као путоказ. Међу свим Југословенима, вели наша философикиња, мислиоци које у овом смислу можемо сматрати за „најдостојније представнике фи-

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*, 149-150.

²⁵ *Ibid.*, 150.

²⁶ *Ibid.*

лософске мисли југословенског рода²⁷ јесу песник философ Његош и философ Божидар Кнежевић. Обојица су у посебном смислу словенски мислиоци, представници свог рода. А оно што их разликује од западних мислилаца, а чини их сродним источним, „јесте њихова тежња да се издигну изнад рационалистичких схватања философије уместо да се ограничи на покушај да их побољшају као и њихова жеља да достигну истинскију стварност надређену законима логике“.²⁸ Од њој савремених философа, она је у том смислу посебно истицала рад Владимира Дворниковића, међу другим млађим философима (Милош Ђурић, Владимир Вујић итд.) чија је мисао „ирационалистички оријентисана и настоји да ослободи философију своје земље од робовања схоластици, нарочито од догматског рационализма и да јој удахне нове снаге прилагођавајући је животу“.²⁹ Философија има задатак да служи животу, она мора бити у стању да „оплоди целокупну нашу културу“³⁰, а то ће успети ако крене тим новим путевима које нам показују родни мислиоци.

Окрет, који је Ксенија Атанасијевић обелоданила у чланку „Наше нове филозофске оријентације“, био је запажен и у кругу оних који су се и сами окренули истоку, био је поздрављен. Владимир Вујић је о томе са одушевљењем писао: „Кад је реч о нашим филозофским оријентацијама [...] онда се на првом месту мора подвући са симпатијама велики обрт у оријентацији др. Атанасијевићеве“. О нашој филозофкињи Вујић вели како она, „и поред све ограђености и општности, даје ипак признање савременим

схватањима; признаје да вредност и озбиљност једне философије не зависи од њене диалектике и систематисања; одаје част новим схватањима, ближим нашим душама [...] тврди да је крајње време да се и у нас уселе далекосежна животворна и дубоко човечна гледишта [...] Није далеко година 1922. иза нас, када је истог овог нашег филозофског писца плашило све неакадемско као ’унижавање филозофије’. Обрт заслужује сваку хвалу; и у изразима, слободнијим, и који потсећају на г. Милоша Ђурића, извршено је ослобођење од укучености. И када се види и осети да је реч о нашим новим оријентацијама упућена против лајбницизма г. Петронијевића и кантизма (уколико га има) г. Николе Поповића, те управо против штурости званичне филозофије, онда су наше симпатије за обрт г-це Др. Атанасијевићеве још веће.“³¹

Од Атанасијевићеве се сада очекивало и да ствара у тако прокламованом духу и да, како рече Вујић, изгради „своју личну филозофску физиономију коју још не видимо“.³² И она је, доиста, у оквиру нове филозофске оријентације, започела рад по више линија. Најпре, започела је објављивање својих филозофских фрагмената у којима је оцртавала властиту филозофску физиономију, затим је почела да истражује нашу, југословенску мисао, у оквиру које је понајвише писала о српским философима. А на факултету је потом држала курс о индијској филозофији, да би о источним филозофијама наставила и јавна предавања за народ. Њено развијање властите позиције, као и њено бављење азијским истоком,

²⁷ Атанасијевић, К. *Penseurs Yougoslaves* (Belgrade, Bureau central de presse, 1937), 10.

²⁸ *Ibid.*, 11.

²⁹ *Ibid.*, 14.

³⁰ Атанасијевић, К. „Наше нове филозофске оријентације“,

150.

³¹ Вујић, В. „Кад је реч о нашим филозофским оријентацијама...“, *Нови видици*, I, 3-4 (Београд, 1928), 251.

³² *Ibid.*

оставићемо по страни, и усредсредимо се на њене радове о југословенској, то јест српској философији.

О српским философима

Атанасијевићева је, дакле, најкасније од 1928, била следбеник оне оријентације наше философије која се залагала за нове путеве мишљења, који би били наши, словенски. Пошто је такође веровала и у етно-психолошке особености појединих народа у оквиру словенског рода, као и у повезаност такве етничке особености са самим философирањем, она се залагала и за изградњу нама специфичног начина мишљења. Под овим „нама“, разумевала је Јужне Словене, Југословене, а не само Србе. Отуда она говори о „нама“ има у виду Југословене, али је у оквиру Југословена понајвише писала о Србима, јер их је најбоље познавала. И одмах након окрета, већ 1929, Атанасијевићева на бугарском објављује чланак „Савремени философски живот у Југославији“, који ће се 1930. појавити на чешком и на немачком језику. Ту је приказала најзначајнија философска струјања и личности на философској сцени у Србији, Хрватској и Словенији. Али, одмах на почетку, упозорава стране читаоце да се у нашој философији осећа потреба за изградњом темеља „једног специфично нашег расног мудровања о свету, које ће оплодити целу нашу културу“. Почев од тог рада, наредних десетак година, наша философкиња ће писати не само о својим савременицима, него и о нашим истакнутим мислиоцима у прошлости, а круна тог рада је њена књига *Penseurs Yougoslaves* (1937), која представља најзначајнију књигу о српској философији написану између два светска рата.

³³ Постоји и српски извод из чланка објављеног на бугарском. Видети: „Филозофски живот у Југославији“,

У чланку „Савремени философски живот у Југославији“³³, Атанасијевићева је савремену југословенску философију поделила на два основна правца. Један је рационалистички и ослања се на рационалисте модерне европске мисли, која је дала дела високих интелектуалних вредности, која у хијерархији долазе одмах испод дела старих Грка. Други правац је оријентисан према динамичким тежњама у модерној философији и настоји да гради властито расно мудровање о свету. Ту ће поделу она у каснијим радовима екстраполирати и на нашу философску прошлост, па ће и у њој разликовати две основне линије - европску (западну) и словенску (источну). Што се оне прве, западне струје тиче, најчувенији наш философ је Руђер Бошковић, а од савременика Бранислав Петронијевић. А у типично нашем, словенском начину мишљења, како то види наша философкиња, највише домете су остварили, у нашем времену Божидар Кнежевић, а у прошлости Петар Петровић Његош.

О нашим највећим философима европског рационалистичког усмерења, Атанасијевићева је изнашла речи хвале и националног поноса. „Генијалност Руђера Бошковића је једна од најређих, јер је он успео да продре у тајне дубине елемената материје, да баца светлост на њихову суштину, и да, еминентно философски и научнички, утврди и верификује извесне природне законе. Творац динамичке атомистике, по којој су атоми центри сила што дејствују у даљину, потврдио је сјајно своју видовиту мислилачку интуицију и своју вишеструку, првокласну научну обдареност. Та два својства, међутим, припадају само највишим духовима. Отуда је појмљиво што

Време (Београд, 6-9 јануар 1930), 23.

је делатност овога Дубровчанина знатно допринела учвршћивању Југословена у ред народа који су обогатили виши културни живот човечанства³⁴. А за свог учитеља и савременика, Бранислава Петронијевића, наша филозофкиња каже да је „цењен и признат у културном и научном свету, неуморни филозофски стваралац, који је дао много нових прилога природним наукама, астрономији и небеској механици, чије би нас набрајање далеко одвело, оригинални математичар и прослављени палеонтолог [...] Метафизичка концепција Бранислава Петронијевића открила је и потврдила је у њему мислиоца високог ранга, чија је доктрина моноплурализма с правом стекла заслужено признање“³⁵. Међутим, она није заобишла у свом избору ни Доситеја Обрадовића, који иначе није био оригинални филозоф: „У Доситеју Обрадовићу српски народ дао је једнога изразитога етичара еклектичкога типа, који је веома благотворно педагошки и просветитељски утицао како на своје савременике, тако и на доцније генерације [...] Тако је, својом неуморном списатељском и васпитачком активношћу, управљеном ка добру људи, Доситеј Обрадовић унео црту рационализма у духовни живот Срба, и на тај начин, знатно допринео да се доцније, у томе оквиру, јаве оригиналне филозофске мисли.“³⁶

Са више топлине је писала о нашим мислицима словенског усмерења, посебно о највећим међу њима - Његошу и Кнежевићу. За песника *Горског вијенца* и *Луче микроkozма*, вели да је у својим спевовима и песмама изнео „један, узвишеним песништвом оживљен

и езотеран, метафизички и етички поглед на свет, који садржи озбиљне сугестије за разрешење најмучнијих и људскоме уму најнеприступачнијих питања егзистенције. Ретко је који мислилац уопште приступио проблему зла, греха, човекове одговорности и искупљења са таквом смелошћу и скоро натчовечанском видовитошћу, као што је то учинио црногорски творац једне херојске етике супротстављања рђавштини. Може се рећи да је Његош успео да оде до последњих граница сазнања, које домаћу само први међу визионерима. Оно што је он сагледао у својим филозофско-песничким узлетима, биће за сва времена, стварни допринос општој езотерији.“³⁷ А о свом омиљеном филозофу, чије су мисли гимназијалке њене генерације бележиле у своје дневнике и споменаре, Атанасијевићева каже ово: „Кнежевићев систем има општег филозофског интереса не само по ширини космичких оријентација свога творца, него и по множини феномена и чињеница која се у њему налазе, и која стварно доприноси Кнежевићевом успешном узрочном тумачењу главних ступњева васељенског процеса. Полазећи од претпоставке да све појединачно треба да се, у крајњој линији, изгуби у општем, овај мислилац је веровао да ће се све појединачне беде и несреће измирити у божанској правичности, сходно врховном реду, неприступачном човековом схватању. Кнежевићева филозофија је својом свеобухватношћу и ингениозношћу, својим диалектичким преимућствима, као и етичношћу својих исхода, достојна да буде приказана и процењена у страноме свету.“³⁸

³⁴ Атанасијевић, К. „Значај југословенске филозофске мисли“, *Хришћанска мисао*, V, 10 (Београд, 1939), 146.

³⁵ Атанасијевић, К. „Филозоф др Бранислав Петронијевић“, *Theoria*, I, 3-4 (Београд, 1976), 7-11.

³⁶ Атанасијевић, К. „Моралисање Доситеја Обрадовића“, *Југословенски расвет* 1 (1937), 1-4.

³⁷ Атанасијевић, К. „Значај југословенске филозофске мисли“, 146.

³⁸ *Ibid.*

И Атанасијевићева, када почиње да исписује своју философску физиономију, да износи своја размишљања у склопу нове философске оријентације, она то чини по узору на *Мисли* Божидара Кнежевића, у облику фрагмената. *Философски фрагменти I-II* (1929-1930) њен су прилог нашој философији, али словенској, нашој струји.

У складу са том новом оријентацијом, наша философкиња мисли како философија није привилегија искључиво професионалних академских философа, професора философије, него је битно отворена и религији и уметности. И она је, пишући о нашим књижевницима, код њих тражила философске црте и настројеност. Његош је међу њима највећи, али и многи други се истичу својом мисаоношћу. Посебно место међу тим другима заузима Љубомир Недић. Он је био професионални философ, који је петнаестак година предавао философију на Философском факултету у Београду, али га Атанасијевићева разумева поглавито као књижевног критичара. У свом значајном пригодном тексту „Љубомир Недић као књижевни критичар“ (1938), писаном поводом осамдесетогодишњице утемељивача модерне српске књижевне критике, Атанасијевићева је изнела неке важне ставове о Недићу, који до тада нису били запажени, и које ће двадесетак година касније поновити Драган Јеремић: „Први књижевни критичар у нас који је своје судове изградио на темељима нормативне естетике, и који је, ослоњен на једну ретко изоштрену логику, развијао своја мишљења храбро и бескомпромисно -

био је Љубомир Недић [...] Својом изузетно јако развијеном способношћу логичкога мишљења и критичке анализе, Недић је брзо постао један од најзапаженијих и најауторитативнијих књижевних критичара, кога су често нападали, јавно и тајно, али кога су се бојали. Јер он је својим критичким оценама извршио у правом смислу речи једну ревизију вредности у нашој литератури, која је углавном и остала [...] Треба одлучно подвући да је Љубомир Недић стварни и неоспорни оснивач естетичке критике у нас.“³⁹

Атанасијевићева је предузела философско читање и других наших књижевника. Тако је писала о песимистичком схватању живота Јована Стерије Поповића, о песимизму Ђуре Јакшића, о стоицизму Милана Ракића, о мисаоности и песимизму Симе Пандуровића итд.⁴⁰ Поред тога, она је писала низ приказа о књигама наших философа, међу којима су Владимир Дворниковић, Момчило Селековић и други. Пратећи философску и књижевну продукцију између два светска рата код нас, Атанасијевићева је запазила да се појављује знатан број мислилаца тог, словенског усмерења. „Делатност неких данашњих мислилаца“, пише она у чланку „Значај југословенске философске мисли“ (1939), „иако је још у развоју, показује јасно оригиналност идеја и свежину убеђења, осетно је обојена словенском духовношћу. Као и раније философеме Југословена, и данашње уочљиво утичу на ток интелектуалног и културног живота Југославије, и доприносе осетно постављању правних духовних мерила. Једна од најпозитивнијих и најплоднијих особина

³⁹ Атанасијевић, К. „Љубомир Недић као књижевни критичар“, *Југословенски расвет* 5-6 (1937-1938), 72-76.

⁴⁰ Наведимо неке њене радове из тог низа: „Емоционалност и мисаоност у поезији Симе Пандуровића“, *Споменица Симе Пандуровића* (Београд, Књижевна ревија, 1928), 28-47; „Духовно стваралаштво Момчила Настасијевића“,

Хришћанска мисао, IV, 5 (Београд, 1938), 32-34; „Поглед на свет Ђуре Јакшића“, *Живот и рад* 3 (Београд, 1938), 94-97; „Схватање о свету и животу Јована Стерије Поповића“, *Годишњак Матице српске* (Нови Сад, 1938), 44-47; „Стоицизам Милана Ракића“, *Српски књижевни гласник*, LIV, 6-7 (Београд, 1938), 427-432.

југословенске мудрости о свету лежи у томе, што је она тесно спојена са свим вишим културним збивањима нашег народа. И кад говоримо о значају југословенских философа, који је крупан и непобитан, можемо са поносом у првоме реду истаћи горњу особину, јер их она издваја од врло многих, често прослављених европских философских система, који су били без икаквог контакта са животом и зато су остали стерилни и мртви.⁴¹

Својим радом на проучавању наше философије, као и својим оригиналним философским делима, Ксенија Атанасијевић је показала да је уважила критику Владимира Вујића упућену нашој интелектуалстичкој философији. Њено опредељење за словенску мисао је опредељење за животност, наспрам неживотности академског интелектуализма, и за савременост наспрам анахроности метафизичких концепција из прошлости. Али, опредељење само по себи још није значило и испуњење, изградњу новог начина мишљења. Колике су стварне мисаоне потенције нове философске оријентације, може се показати само на делу. Судбина тог начина мишљења, не само код нас, чини се да не оправдава онолике наде које су у њега полагане. Није ли, коначно, и смањење броја радова, последње четири деценије њеног живота одраз стварних мисаоних потенција одабраног пута?

А тај пут ни у прошлости није био нарочито плодан. У тој традицији мишљења, мисаоност се није кристалисала поглавито на појмовни начин, него се у знатној мери пројављивала у уметности и религији. Ту се има у виду и народно стваралаштво. И Атанасијевићева је доиста предузела испитивање философског набоја у народним умотворинама.

Философија народних умотворина

У традицији европског мишљења, од Грка до савременог доба, философија је била појмовно мишљење и разликовала се од других духовних активности, као што су уметност или религија, које су се кретале у подручју слика и представа. Народна мудрост, исказана у оквиру песама, приповедака и пословица, није спадала у појмовно мишљење, у философију. Из тог разлога, први историчар српске философије, Милан Кујунџић, одваја философију од мудрости народних умотворина, и држи да српска философија започиње са Доситејем Обрадовићем, који се окреће западноевропским узорима. О народној философији код нас почиње да говори Кујунџићев ученик, Милош Миловановић, који је 1904. објавио преглед наше философије, под истим насловом који је имала и књига његовог учитеља, Кујунџића (*Философија у Срба*). Миловановић држи да народна философија „ни у чему не уступа ономе чега има у истини философског у стручној, занатској, философији на западу“ и тврди да „нема ниједне ни научне ни философске истине у модерном философском свету која се у начелу не би налазила у народној нашој философији“.⁴² Он, међутим, не мења схватање философије, тако да се оваква његова тврдња чини произвољном.

Ксенија Атанасијевић, европски образован философ, након окрета у схватању философије, такође говори о философији народних умотворина, али она то чини свесна да ту више није реч о философији у западноевропском смислу, о умском појмовном мишљењу, него о мишљењу или философији која свој узор налази на истоку

⁴¹ Атанасијевић, К. „Значај југословенске философске мисли“, 146.

⁴² Миловановић, М. *Философија у Срба*, Београд 1904, 18, 23.

Европе и у Азији, тамо где је философија сливена са религијом и уметношћу, у првом реду са књижевношћу. Дакле, иако она на први поглед чини исто што и Миловановић, када говори о философији народних умотворина, заправо је реч о нечем другом - Атанасијевићева има у виду философију у другом смислу. Утолико се не ради о непознавању западноевропске традиције појмовног мишљења - напротив, она је била врстан историчар европске философије - него о претумачењу традиције властитог народа из угла новог схватања философије.

Иако је овде речо философији у другачијем смислу, Атанасијевићева задржава називе уобичајених дисциплинарних подела у западној традицији, па говори о теоријској и практичкој философији народних умотворина. Под теоријском философијом у народном стваралаштву, она подразумева промишљање структуре света, мисао о одређености и судбини људског појединца у њему, затим мишљење о Богу, који управља светом и човеком, и слично. Под практичном философијом, она разумева естетичка схватања и етичка гледишта, при чему је етичка народна мисао знатно богатија од естетичке. Она држи да народне умотворине, поред уметничких вредности, садрже и знатан мисаони садржај, скривену мудрост, која није довољно проучена, јер су досадашњи истраживачи народног блага били другачије образовани, и, сходно томе, другачији је био њихов истраживачки циљ. За њу је несумњиво да „исцрпно осветљавање народног блага, и са филозофске стране, значи само одуживање једнога националног дуга“.⁴³ И она је свој национални дуг одуживала током тридесетих година XX века, објавивши од 1936. до 1940.

десетак радова на ту тему, од којих је један на француском језику.

У студији о теоријској философији народних умотворина, она закључује: „Као што се из изложенога види, теоријске концепције наших народних пословица, песама и приповедака, довољно простране и између себе повезане, чине једну органску, импозантну целину, која сведочи о исконском метафизичком нагону нашега човека. Све наведене идеје, неоспорно, носе обележје истините, болне, често крваве проживљености, јер су производ закључивања на основу столетних искустава, претежнијих и важнијих од свих испредања помоћу дискурсивних операција. Мудровање нашега напаћенога народа, не само у практичном, него и у теоријскоме своме делу одржало је непосредни додир са стварношћу; зато се оно одликује убедљивошћу која потпуно недостаје свим чисто дијалектичким ткањима - ма како оштроумна она била - која су од реалности неповратно отсечена“.⁴⁴ У тим чланцима, насталим након одстрањења са факултета, она дијалектици и оштроумљу западног начина мишљења - које је код нас неговано најчешће у форми академског философирања професора философије - прекорно супротставља проживљеност и уверљивост народне мудрости.

Она је на страни животности новог начина философирања, које је у прошлости бивало отелотворено у народној мудрости: „Произашле из народног постојања, са свим његовим невољама, тегобама и тежњама, умовања наших народних умотворина остаће увек изврсни и спасоносни путокази човекови; она ће га целисходно поучавати и пружати му помоћ у свима оним случајевима

⁴³ Атанасијевић, К. „Теоријско филозофирање у нашим народним умотворинама“, *Хришћанско дело*

5 (Скопље, 1936), 331.

⁴⁴ *Ibid.*, 338-339.

кад се књишка мудрост потврди као далека од људских насушности и неприводљива у живот. Зато што није исход доконога слагања сувих логичких појмова, него што је постало из неодложне потребе за једном чврстом оријентацијом усред животних замршености, и теоријско филозофирање нашега народа може да послужи као благотворни вођ човеков, који га упућује правоме, а не лажноме добру, и избавља га бесмислених овоземаљских мучења. Као такве, теоријске поставке о свету и животу из наших народних умотворина имају једну особену вредност, претежнију од сваке апстрактне успелости школских филозофских система, тако често мртвих и пустошних у свој њиховој дискурсивној успелости⁴⁵. Тај став показује да је Атанасијевићеву, тридесетих година, за филозофску традицију запада везивало још само проучавање историје филозофије, коју је предавала на факултету и преводила. Након одласка са факултета, она више није имала подстицаја да се интензивније бави историјом западне филозофије, јер јој то радно место и каријера наставника универзитета више нису тражили. Тако можемо разумети чињеницу да се након 1936. наша филозофкиња практично не бави западном филозофијом као историчар. А као мислилац, она је већ деценију била на сасвим другом путу, на коме је исписивала странице властитих мисли и истраживала филозофско наслеђе свог народа, али у кључу своје нове филозофске позиције. У овоме ваља тражити разлог њеног полагањег смањивања интензитета бављења филозофијом. Оно је повезано са могућностима новог начина мишљења, које јој је једино преостало након напуштања универзитета.

⁴⁵ *Ibid.*, 339.

⁴⁶ Атанасијевић, К. "Практична филозофија наших народних умотворина", *Српски књижевни гласник*,

Што се практичне филозофије народних умотворина тиче, Атанасијевићева закључује: „Ови главни потези етичких оријентација нашега народа показују неоспорно да оне имају дубокога корена у метафизичким схватањима његовим, и да, са њима заједно чине једну нераздељиву органску целину“⁴⁶. Конкретније, вели наша филозофкиња, „практична филозофија народна богата је обиљем изврских појединости. И у естетичком, незнатнијем своме делу, она садржи мноштво пластично изражених расматрања. А у етичком, далеко претежнијем делу, располаже она поворком етичких одредаба и норама, произашлих из вековнога искуства, које су помогле народу да остане морално несаломљив, у читавом току своје мучне и кржаве историје. Народни морални погледи толико су углачани патњом и прекаљени животним неминовностима, да се читава маса ставова из њих претворила у општа места, у својину свију нас, који их свакодневно цитирамо, и сходно којима се, врло често, опредељујемо и поступамо.“⁴⁷

И у завршној речи, она у народној мудрости види будућност и онда када појмовно филозофирање, због своје беживотности, одавно буде мртво. „Пошто је применљивост на стварна збивања највећа и пресудна гаранција за трајност једне мислилачке творевине, наша народна мудрост, која, и у теоријскоме и у практичном своме делу, тај услов потпуно испуњава, живеће и онда, кад буду давно порушене многе вештачке појмовне творевине, постале изван живота, и невезане за њега.“⁴⁸

L, 5 (Београд, 1937), 372-379; 6, 445.

⁴⁷ *Ibid.*, 445-446.

⁴⁸ *Ibid.*, 446.

Ilija Marić*

KSENIJA ATANASIJEVIĆ ON SERBIAN PHILOSOPHERS

Summary

Ksenija Atanasijević's interest in Serbian philosophy is closely linked to the philosophical turnabout she experienced between 1924 and 1928. The turnabout implied abandoning the philosophical school of Branislav Petronijević nurturing a metaphysical thought of the pre-Kantian western tradition, oriented towards a way of thinking whose models are to be found in Slavic Eastern Europe and the Asian East. After the turnabout, Atanasijević devoted considerable attention to the national philosophical tradition. She saw two different main streams. One following western, rationalistic way of thinking, whose most prominent representatives were Ruđer Bošković and Branislav Petronijević. The second was more autonomous and turned to a far greater extent to specific Slavic thought. Its most prominent figures were Petar Petrović Njegoš and Božidar Knežević. Atanasijević built her own philosophical position, following the influences of the East, and she wrote her most important book (*Filozofski fragmenti /Philosophical Fragments/, I-II, 1929-1930*) upon the model of Božidar Knežević's *Misli /Thoughts/*. She closely followed the works of domestic authors and wrote her own philosophical-critical reviews of them. She also studied the most significant names of our philosophical history and, in 1937, published the most important book on Serbian philosophy between the two World Wars - *Penseurs Yougoslaves* (in French). She published, in Bulgarian, Czech and German languages, the review of contemporary philosophical trends in Yugoslavia of that time. A special segment of her work, on domestic philosophy, included the study of the philosophical essence of folklore literature. Atanasijević was able to conduct such research only on the basis of philosophizing that does not see its work as notional work. She found this way of thinking in the East, where philosophy does not strictly differ from literature and religion. It comes as no surprise, then, that she also wrote quite extensively about the underlying thoughts of our writers' literary works.

---

* Ilija Marić, PhD, philosopher, Faculty of Physics, University of Belgrade.

Ilija Marić*

KSENIJA ATANASIJEVIĆ À PROPOS DES PHILOSOPHES SERBES

Résumé

Ksenija Atanasijević se consacre tout particulièrement à la philosophie serbe suite à son revirement philosophique opéré de 1924 à 1928. Ce tournant se résume en fait à son abandon de l'école philosophique de Branislav Petronijević qui cultivait une réflexion métaphysique à la manière de la tradition occidentale précédant Kant. Dorénavant, elle oriente sa réflexion de manière à trouver ses exemples en Europe orientale slave ainsi qu'à l'Est asiatique. Ksenija Atanasijević accorde ainsi une attention renforcée à la tradition philosophique nationale. Elle y distingue deux courants essentiels. Le premier suit la manière de penser rationaliste occidentale dont les représentants les plus illustres sont Ruđer Bošković et Branislav Petronijević. Le deuxième est plus autonome et davantage tourné vers la manière de penser slave. Ses figures de proue sont Petar Petrović Njegoš et Božidar Knežević. Ksenija Atanasijević édifie sa propre position philosophique en suivant les impulsions de l'Est et écrit son œuvre la plus importante (*Filozofski fragmenti /Fragments philosophiques/*, I-II, 1929-1930) en prenant pour modèle le livre *Misli (Pensées)* de Božidar Knežević. Elle suit de près les travaux des auteurs domestiques et rédige ses critiques philosophiques. En outre, elle étudie les figures les plus remarquables de notre passé philosophique et publie en 1937 le livre le plus important écrit entre les deux guerres mondiales et consacré à la philosophie serbe - *Penseurs Yougoslaves* (en français). Elle publie aussi en bulgare, tchèque et allemand une présentation des courants philosophiques de la Yougoslavie d'antan. Elle consacre un segment particulier à la recherche du contenu philosophique des poésies et contes populaires. Si Ksenija Atanasijević a entrepris une telle recherche c'est parce que sa philosophie ne se résume pas à une conception. Elle a trouvé cette manière de penser à l'Est où la philosophie ne faisait pas une distinction rigoureuse entre la littérature et la religion. Il n'est donc pas étonnant si elle a beaucoup écrit sur le contenu philosophique des œuvres littéraires de nos auteurs.

---

* Ilija Marić, Docteur ès lettres, philosophe, Faculté de Physique, Université de Belgrade.

ЛИТЕРАТУРА

- **Атанасијевић, К.** „Петронијевићеве формалне категорије“, *Мисао*, год. 3, књ. VI, бр. 47 (Београд, 1921), VII/48, 4/1922, VIII/1.
- Атанасијевић, К. „Последња књига о Достојевском. Филозофија и религија Ф. М. Достојевског, од Јустина Ст. Поповића. Сремски Карловци, 1923. г.“, *Мисао*, год. 5, књ. XII, бр. 84 (Београд, 1923).
- Атанасијевић, К. „Унижавање филозофије. Поводом књиге Нови хуманизам, од Владимира Вујића и Првоша Сланкаменца, Београд 1923“, *Мисао*, год. 5, књ. XII, бр. 2 (Београд, 1923).
- Атанасијевић, К. „Др Никола Поповић: Три предавања из филозофије. Београд, изд. књижаре 'Напредак'“, *Српски књижевни гласник* XII/3 (Београд, 1924).
- Атанасијевић, К. „Др Владимир Дворниковић: Христ, Буда, Шопенхауер, Загреб, 1925“, *Српски књижевни гласник* XIV/6 (Нови Сад, 1925).
- Атанасијевић, К. „Мит о сунчевој сестри“, *Српски књижевни гласник* XIV/5 (Нови Сад, 1925).
- Атанасијевић, К. „Милан Вукасовић: Кроз живот. Издавачка књижарница С. Б. Цвијановића, 1925“, *Мисао* 7/1925, XVII/125.
- Атанасијевић, К. „Поводом случаја г. Др. Николе Поповића“, *Мисао* 8/1926, XX/3-4, (Београд, 1925).
- Атанасијевић, К. „Урош Петровић: За сваки дан, Београд, 1926“, *Мисао* 8/1926, XXI/155-156, (Београд, 1926).
- Атанасијевић, К. „М. Т. Селесковић: Снови, Велики Бечкерек, 1927“, *Српски књижевни гласник* XX/7 (Нови Сад, 1927).
- Атанасијевић, К. „Наше нове филозофске оријентације“, *Нови видици* 1/1928, 2, (Београд, 1928).
- Атанасијевић, К. „Филозофски живот у Југославији“, *Време* 10/1930, 2887 (6-9. 1), (Београд, 1930).
- Атанасијевић, К. „Значај југословенске филозофске мисли“, *Хришћанска мисао* 5/1939, (Београд, 1939).
- Атанасијевић, К. „Моралисање Доситеја Обрадовића, *Југословенски расвит* 6/1937, VI/1.
- Атанасијевић, К. „Љубомир Недић као књижевни критичар“, *Југословенски расвит* 6/1937-38.
- Атанасијевић, К. „Теоријско филозофирање у нашим народним умотворинама“, *Хришћанско дело*, 2/1936 (Скопље, 1936).
- Атанасијевић, К. „Практична филозофија наших народних умотворина“, *Српски књижевни гласник* L/5/6 (Нови Сад, 1937).
- Атанасијевић, К. „Емоционалност и мисаоност у поезији Симе Пандуровића“, *Споменица Симе Пандуровића* (Београд, Књижевна ревија, 1928).
- Атанасијевић, К. „Духовно стваралаштво Момчила Настасијевића“, *Хришћанска мисао* 4/1938; 5, (Београд, 1938)
- Атанасијевић, К. „Поглед на свет Ђуре Јакшића“, *Живот и рад* 11/1938, XXVI/3 (Београд, 1938).
- Атанасијевић, К. „Схватања о свету и животу Јована Стерије Поповића“, *Годишњак Матице српске* (Нови Сад, 1938).
- Атанасијевић, К. „Стоицизам Милана Ракића“, *Српски књижевни гласник* LIV/6-7, (НС, 1938).
- Атанасијевић, К. „Филозоф др Бранислав Петронијевић“, *Theoria* 3-4, (Београд, 1976), 7-11.
- Atanasijević, K. *Penseurs Yougoslaves* (Belgrade, Bureau central de presse, 1937).
- **Вујић, В. – Сланкаменац, П.** *Нови хуманизам* (Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1923).
- Вујић, В. *Спутана и ослобођена мисао* (Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1931).
- Вујић, В. „Кад је реч о нашим филозофским оријентацијама...“, *Нови видици* 3-4, 1/1928 (Београд, 1928).

- **Ђурић, М.** „Из југословенске философије - фрагменти“, *Претеча I* (Београд, видовдански број 1928).
- **Марић, И.** (прир.). *О српској философији* (Београд, Плато, 2003).
- **Миловановић, М.** *Философија у Срба* (Београд, 1904).
- **Петронијевић, Б.** *Предавања из историје философије*, (прир.) И. Марић (Београд, Плато, 2002).
- **Стојановић, Д.** „Наши покушаји философирања“, *Претеча I* (Београд, светосавски број 1928).